

Василь ХОМІЦЬКИЙ,

orcid.org/0000-0002-9505-7266

здобувач кафедри всесвітньої історії і релігієзнавства

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,

вчитель історії

Староолексинецької ЗОШ I-III ст. Тернопільської обл.

(Тернопіль, Україна) *vasulko1973@gmail.com*

ШЛЯХ АРСЕНА РІЧИНСЬКОГО ВІД НАРОДЖЕННЯ ДО СВЯТОСТІ, КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРОСВІТНИЦТВА І АВТОКЕФАЛЬНИХ РУХІВ

У статті досліджується діяльність Арсена Річинського, на основі використаних джерел. Методологія дослідження базується на принципах історизму, науковості, об'єктивності та логічності. Використовуються загальнонаукові методи: аналіз, порівняння та узагальнення. Наукова новизна полягає в тому, що вперше досліджено тернистий шлях діяльності Арсена Річинського до святості. Встановлено, що із початком трудової діяльності Арсена Річинського в 1917 р. на посаді лікаря Ізяславської лікарні Хмельницької обл. розгорнулася його діяльність як громадського діяча. Він організовував концерти, вистави, займався видавничою діяльністю, зокрема видавав журнал «Ізяславська дорога». Більше того, був лектором на курсах з українознавства, та історії України для народних вчителів. Відтак, із окупацією більшовиками м. Ізяслава змушений емігрувати на Волинь.

Висвітлено діяльність Річинського у громадсько-релігійному та просвітницькому житті Волині. Зокрема, при Володимир-Волинській «Просвіті» із 1924 р. була створена церковна рада, яка поставила за мету українізацію богослужіння. Згодом до цієї справи долучився пресовий орган українського національно-церковного руху часопис «На Варті», який редагував Арсен Річинський. А відтак, створив власне видавництво, де друкували цікаві розвідки присвячені українізації православної церкви на Волині і Поліссі. У своїй праці «Проблеми української релігійної свідомості» Річинський зазначав, що здоров'я нації більше, ніж життя одиниць, залежить від здорової духовної основи та від ідеологічних орієнтирів загальнонаціонального розвитку. Відкриття осередків «Просвіти» на Волині в автокефальному русі і в українізації суспільства відіграли особливу роль у часи окупації Польщі і росії.

Поряд із роботою «Просвіти» Арсен Річинський зацікавився роботою «Пласту». 12 липня 1925 р. у Володимирському повіті створено чисельний його осередок, а вже в жовтні 1926 р. для налагодження осередків «Пласту» на місцях створено три повітові «Окружні Пластові команди», які він очолював.

В процесі дослідження виявлено що, Арсен Річинський перед лікуванням хворих застосовував духовну практику. Для Лікаря душ і тіл, духовне здоров'я пацієнта і громадянина було понад усе. Де доля Арсена Річинського не кидала, завжди залишався Людиною.

Ключові слова: УАПЦ, ПЦУ, ППЦ, лікар, семінарія, Просвіта, Пласт, автокефальний рух, українізація.

Vasyl KHOMITSKY,

orcid.org/0000-0002-9505-7266

Candidate at the Department of World History and Religious Studies

Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk,

History Teacher

Starooleksinets Secondary School of I-III grades Ternopil region

(Ternopil, Ukraine) *vasulko1973@gmail.com*

ARSEN RICHINSKY'S PATH FROM BIRTH TO HOLINESS, THROUGH THE PRISM OF ENLIGHTENMENT AND AUTOCEPHAL MOVEMENTS

The article examines the activities of Arsen Richynskyi, based on the sources used. The research methodology is based on the principles of historicism, science, objectivity and logic. General scientific methods are used: analysis, comparison and generalization. The scientific novelty is that for the first time the thorny path of Arsen Richynskyi's activity to sainthood has been investigated. It has been established that with the beginning of Arsen Richynskyi's work in 1917 as a doctor at the Izyaslav hospital in Khmelnytskyi region, his activity as a public figure unfolded. He organized concerts, performances, was engaged in publishing activities, in particular, he published the magazine "Izyaslavska doroga". Moreover, he was a lecturer at courses on Ukrainian studies and history of Ukraine for national teachers. Therefore, with the occupation of Izyaslava by the Bolsheviks, he was forced to emigrate to Volyn.

Richynskyi's activity in the social, religious and educational life of Volyn is highlighted. In particular, in Volodymyr-Volynsk "Prosvita" a church council was created in 1924, which set the goal of Ukrainization of divine services. Subsequently,

the press organ of the Ukrainian national-church movement, the magazine "Na Varti", edited by Arsen Richynskiy, joined this case. And so, he created his own publishing house, which published interesting information on the Ukrainization of the Orthodox Church in Volyn and Polissia. In his work "Problems of Ukrainian Religious Consciousness", Rychynsky noted that the health of the nation depends more than the life of individuals on a healthy spiritual foundation and on the ideological guidelines of national development. The opening of Prosvita branches in Volyn in the autocephalous movement and in the Ukrainization of society played a special role during the occupation of Poland and Russia.

Along with the work of Prosvita, Arsen Richynskiy became interested in the work of Plast. On July 12, 1925, a large number of his units were created in the Volodymyr region, and already in October 1926, three district "District Plast teams", which he headed, were created to establish "Plast" units on the ground.

In the process of research, it was found that Arsen Richynskiy used spiritual practice before treating patients. For the Doctor of souls and bodies, the spiritual health of the patient and citizen was above all else. No matter what fate Arsen Richynskiy faced, he always remained a Human.

Key words: UAOC, OCU, POC, doctor, seminary, «Education», «Plast», autocephalous movement, ukrainianization.

Постановка проблеми. Спокон віків український народ виборював свою самобутність і утверджувався, як нація. Дороговказом для людей завжди була Церква. Яка своєю українською богослужбовою мовою і піснею зачаровувала, і надихала вірних. Все що відбувалось в Церкві є тісно пов'язане із державотворчим процесом в Україні. Історію творять люди, у Церкві священнослужителі, а поза нею, парафіяни різних професій.

Такою неординарною постаттю в історії Церкви, був Арсен Річинський, який своєю всебічною обдарованістю привертає увагу дослідників. Він мав духовну освіту, не будучи священнослужителем, але був лікарем душі і тіла. Арсен Річинський відстоював ідеї української державності, виховував підрастаюче покоління на засадах організації «Пласт», займався лікарською практикою і науковою роботою, боровся за українізацію богослужіння і за автокефалію української православної Церкви, створював на Волині осередки «Просвіти», а відтак і «Пласту».

Мета статті. Дослідити діяльність Арсена Річинського внаслідок якої, в новітній час, Синодом УАПЦ, його було зачислено, до лику святих.

Аналіз дослідження. Багаторічна спадщина Арсена заслуговує дослідження богословів, релігієзнавців, митців церковного співу – всіх, хто дорожить національним надбанням животворчого духа в історії сьогодення. Він є символом священної любові до свого Богом створеного народу. «Я ні про що не турбуюсь і своє життя не вважаю для себе цінним, аби тільки з радістю закінчити дорогу свою і служіння, яке я прийняв від Господа Ісуса» в свій час і сьогодні до нас промовляє Арсен Річинський (Михальчук, 1998: 3-8).

Його ім'я повернулось в Україну, лише після проголошення її Незалежності. А предметом уваги вітчизняних науковців діяльність Арсена стала здебільшого в останнє десятиліття. Зокрема, у працях Н. Г. Стоколос (Стоколос, 1998: 33-37), Е. В. Бистрицької (Бистрицька, 2017: 67-79), О. В. Бучми (Бучма, 2007: 38-45), А. М. Колодного

(Колодний, 2007: 85-91), П. І. Мазура (Мазур, 2007: 27-32), О. Н. Саган (Саган, 2017: 47-58), І. Б. Скакальська (Скакальська, 2012: 196-201), В. Р. Хоміцького (о. Василь, 2017: 98-104) та інших висвітлено загалом національно-церковний рух на Волині та окремо наголошено на його внесок у цей процес. Арсен Річинський жив науковими пошуками в ім'я «створення власної релігійно-національної ідеології» та звільнення українського православ'я від впливу недругів України.

Повертається духовна спадщина Арсен із забуття. В новітній час, українське Православ'я переживає найщасливіші дні свого відродження і встановлення. Кінець 2018 р. (15 грудня) об'єднання УПЦ КП, УАПЦ, частина УПЦ МП в Православну Церкву України (далі ПЦУ). 6-7 січня 2019 р. надання Вселенським патріархом Варфоломієм (Димитрійс Архонтоніс) – ПЦУ Томос про Автокефалію. Одна за одною переходять парафії з УПЦ МП в ПЦУ. Український народ перебуваючи в духовній окупації московським православ'ям не бачив світла Духу і Любові до України. Замість того, щоб утверджувати націю, яка сповна випила чашу терпіння і гоніння за православну віру і любов до всього рідного, національного, псевдо «українське» православ'я виховувало вірних на засадах космополітизму, а парафіяни в процесі «спасіння» ставали «безмовними» прихожанами.

Автор у цій роботі намагався розкрити актуальний зміст людини Духу, Арсена, який впевнено через тернисті пороги життя піднімався і вів український народ до правди, до відродження українського православ'я. Будучи не пастирем, не ченцем, чи архієреєм, а лікарем людських душ і тіл.

Виклад основного матеріалу. Сподвижник народився 25 червня 1892 р. у родині священника на Тернопіллі. Згодом здобував освіту у церковно-парафіяльній школі, гімназії, а відтак життєва стежина привела до Волинської духовної семінарії в м. Житомирі, де паралельно із навчанням відвідував гурток з вивчення історії, який вели члени «Товариства дослідників Волині».

У 1911 р. Арсен подав документи до Варшавського університету, а з початком I світової війни в 1914 р. перевівся до Київського імператорського університету св. Володимира. 30 березня 1917 р. успішно склав іспити, а диплом лікаря отримав 20 вересня 1918 р. вже за Української Держави (далі УД) гетьмана Павла Скоропадського. Підтримував владу Української Народної Республіки (далі УНР) та УД, став одним із найактивніших лідерів «Просвіти» на Волині, багато було докладено зусиль для українізації, викладання історії України. *«Надходить наша будучність. Але мусимо її ще здобути – вірою у своє діло, перевихованням народу в новій ідеології, відвагою у боротьбі і муравлиною працею»* говорив Річинський (Річинський, 1933: 280).

Трудова діяльність Річинського

Навесні 1920 р. Арсен виїхав до с. Тростянець Луцького повіту, яке опинилося в складі Польщі. У Тростянці він працював практикуючим лікарем до квітня 1922 р.. Згодом дільничим, а потім призначений головним лікарем Володимир-Волинської (тепер Володимирської) лікарні.

Для Арсена духовне здоров'я було на першому місці. Жителі Володимира-Волинського, які знали лікаря Арсена Річинського, згадують його як добру та чуйну людину. У кінці 1930-х святий у Володимирі мав добротний будинок, де в одній з кімнат приймав хворих. Хто у нього раз побував, рекомендував лікаря іншим. – У кутку в кабінеті висіли ікони із запаленими лампадами, над дверима розп'яття, розповідала Анастасія Шлеян із с. Зимне, яка служила у лікаря Арсена Васильовича. Біля медичних шаф на столі лежало Євангеліє, ікона св. цілителя Пантелеймона і лікарські книжки. Перш ніж зайти до кабінету, люди ставали на коліна і молилися (Павлюк, URL: <http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/ternopil/ikona-volynskogo-likarya-ztsilyuye-vid-nedug>).

Просвітницька робота.

Арсен поєднує лікарську практику лікування тіла, і просвіченням людських душ. Бере участь, або очолює такі організації як «Союз українок», «Відродження». Створює і редагує часописи загальнокультурного та релігійного спрямування: «На варті» (1925-1926 рр.), «Рідна церква» (1927 р.), «Наше братство» (1929 р.). Арсен Річинський – автор статей на пластову, освітньо-виховну і суспільно-політичну тематику. Серед його монографій історія Церкви та релігійної думки «Проблеми української релігійної свідомості» (1923 р.), книга присвячена Пласту «До щастя, слави і свободи» (1930 р.), краєзнавчий доробок «Старий город Волинь» (1938 р.) та інші. Крім цього перу

Арсена належить ряд церковних творів, які увійшли до його музичних збірок: «Скорботна мати», «Українська відправа», «Колядки», також він був автором та видавцем не періодичних волинських часописів: «Нова дорога» (1918 р.), «На варті» (1925-1926 рр.), «Рідна церква» (1927 р.), «Наше братерство» (1929 р.).

Верховна пластова команда (ВПК) у м. Львові призначила Арсена зв'язковим. Він організує нові пластові осередки тим самим розширяючи їхню мережу, проводив піші і водні мандрівки визначними історичними місцями повіту: до Почаєва, на Козацькі могили під Берестечком. У м. Володимирі-Волинському святий створив і матеріально утримував пластову бібліотеку (Білавич, 2016: 5).

Річинський і Церква.

У 1928 р. Арсена введено до складу Митрополичої Ради Польської православної церкви. На практиці вимоги українізації Православної церкви на українських землях ігнорувалися. 4 грудня 1928 р. на знак протесту проти такої політики Арсен склав з себе обов'язки члена Митрополичої Ради. 1929 р. постановою № 14 від 15 квітня Синод Польської православної церкви відлучив Арсена від церкви (Альошина, 2009: 108-116). 28 квітня 1929 р. в оточеному поліцією володимирському Успенському соборі Річинському була виголошена анафема (Річинський, URL:<http://vollibr.org.ua/index.php/getting-started/rezhim-roboti/14-sample-data-articles/727-richinskij-arsen-vasilovich>).

Літо 1929 р. стало часом суворого вибробування для Православної церкви в Польщі. Римокатолицькі єпископи звернулися до судів у Луцьку, Рівному, Пінську, у Бресті, Білостоку, Гродно, Вільно й Новогрудку з вимогою повернення їм 724-х православних храмів та ряду монастирів. Протистояти тискові з боку польського католицького єпископату, який докладав зусиль для впровадження в цьому православному регіоні неоунії, тобто «нової унії в східнослов'янському обряді», можна було лише за умови єдності Православної церкви. Саме це спонукало Арсена 20 лютого 1930 р. звернутися до Синоду Православної церкви в Польщі з проханням прилучити його до церкви. 22 березня 1930 р. в умовах початку тотального наступу польської влади на православ'я митрополит Діонісій (Валединський) відмінив анафему Арсену (Річинський, 2017: 14).

Неоунійна акція несла серйозну загрозу Православній церкві в Польщі. Це примушувало її ієрархію маневрувати і йти на компроміси. 10 травня 1933 р. було зроблено спробу «унормування справи вживання в межах Волинської

епархії української, російської, церковно-слов'янської мов у церковному проповідуванні, шкільному навчанні Закону Божого і Службах Божих». Однак перехід на українську мову богослужіння відкладався до «вирішення цього питання на майбутньому Помісному Соборі Святої Автокефальної Православної Церкви в Польщі».

Однією з найбільш резонансних акцій радикально налаштованих діячів із табору українізаторів церкви того часу була Почаївська маніфестація 10 вересня 1933 р.. Того дня у Почаївській лаврі зібралося до 20 тисяч осіб, приїхали делегації з інших епархій, прибуло до 250 хресних ходів з вимогами призначення на українські землі єпископів-українців та українізації церкви. Після цього відбулося «посольське віче», в якому взяли участь депутати-українці. Ухвалено резолюцію, яка вимагала реформування церкви в напрямку її дерусифікації. Спеціальна делегація передала її митрополиту. Зрештою 2 березня 1934 р. постановою Синоду було прийнято до відома зречення митрополитом Діонісієм кафедри Волинського архіпастирства і призначення на неї архієпископа Гродненського і Новоградського Олексія (Громадського). У серпні-жовтні 1938 р. в містах і селах Волині урочисто відзначено 950-річчя хрещення Русі-України. Організацією святкувань займався Виконавчий комітет, до керівного складу якого входив і Арсен Річинський (Стоколос, 1998: 33-37).

Близкучий інтелектуал, людина глибокої віри та відданості Церкві, Арсен сповна заплатив за кожне слово своїх текстів. Чотири рази його ув'язнювала польська влада (1922, 1925, 1935, 1939). Ці роки як символи знуцання над українським народом і його вірою. Десятьма роками концтаборів (1939-1949 рр.) «нагородила» українського ідеолога окупаційна радянська влада. Безстрокове заслання в Кизил-Ординську область Казахської РСР із забороною повернення до України. У людиноненависницькій системі ГУТАБу єдиним хто виступав на боці людини, був лікар. Саме будучи там в «местах столь отдалённых» Арсен старався полегшити страждання в'язнів. Каторжна праця в'язня швидше вбивала, а ніж голод, чи холод. Про подвижницьку діяльність лікаря описує в'язень сталінських концтаборів уродженець Володимир-Волинського Володимир Герун: *«В таборі суворого режиму начальником санчастини був Арсен Васильович Річинський. Багатьом українцям з Західної України надавав звільнення від роботи. З Річинським доля звела в 1946 р.. Тоді я проходив медогляд, і звернувся до нього за звільненням, бо не міг ходити через травму ноги. Часто в таборі казали, коли хтось з*

українців опинявся не на роботі: «Арсюша опять освободил хохлов» (Гудима, 2007: 11-12).

Річинський і сьогодення.

Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Григорія Сковороди Національної Академії наук України та українська Асоціація релігієзнавців України і Волинський університет імені Лесі Українки в 1997 р. провели наукову конференцію, присвячену 70-річчю Луцького церковного з'їзду (1927 р.). 22 квітня 1998 р. з нагоди 65-річчя публікації праці Арсена «Проблеми української релігійної свідомості» на базі Кременецького медичного училища (з 20 лютого 2019 р. Кременецький медичний коледж) відбулись Перші Річинські читання. На них був прийнятий підсумковий документ, у якому написано: «Порушити клопотання перед Кабінетом Міністрів України про присвоєння імені Арсена Річинського медичному закладу в місті Кременці Тернопільської області», і 24 травня 1999 р. згідно Постанови № 883 училищу було присвоєно гідне і заслужене ім'я Арсена Річинського.

На Других Річинських читаннях, які відбулись у 2000 р., було репрезентовано основну працю його життя – «Проблеми української релігійної свідомості», виготовлено медаль імені Арсена Річинського «Духовність – народові», піднято клопотання про перепоховання тіла на рідну землю. Відтак географія Річинських читань поширилась на всю Україну (Збірник праць, 2013: 294).

Згодом у Кременецькому медичному коледжі ім. Арсена Річинського 24 травня 2004 р. був заснований музей в честь святого сподвижника. Відкриттю музею передувала науково-пошукова робота директора коледжу П.І. Мазура. Відбулись численні наукові експедиції в ряд музеїв і архівів для того щоб зібрати історичну спадщину святого (Мазур, Голуб, Гетьман, Кралюк, URL: elarty.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/ProcpesNTShTB_2013v8_Mazur_P_The_Arsen_Richynskyy_museum_282299.pdf).

Українському читачеві давно доступний головний текст Арсена Річинського – «Проблеми української релігійної свідомості», який було вперше надруковано 1933 р. і декілька разів передруковано в Україні (2000, 2002 та 2009 рр.). Проте, незважаючи на всі зусилля спочилого у Бозі митрополита УАПЦ Мефодія (Кудрякова), з благословення та коштом якого з'явилися у світ ці видання богословська спадщина Арсена Річинського, досі по-справжньому не затребувана українським священством та широким церковним колом.

У 2006 р., за ініціативи Предстоятеля УАПЦ митрополита Мефодія останки українського страдника – великого сина українського народу

Арсена (Річинського) було екзгумовано та доправлено до України. Віднайдені його рештки за сприяння президента Казахстану Нурсултана Назарбаєва та посольства України були перевезені до Тернополя й перепоховані на міському кладовищі біля с. Підгороднього.

26 серпня 2009 р. волею Архиєрейського Собору УАПЦ під проводом Блаженнішого Митрополита Мефодія (Кудрякова) було прийняте рішення захувати сповідника віри св. Арсена (Річинського) до лику місцевошанованих святих. Це рішення Церкви безумовно мало історичне значення. «Було би помилкою, - писав Блаженніший Митрополит Мефодій, - сприймати канонізацію сповідника віри лікаря Арсена Річинського як спробу догматизувати певний погляд на історію: Українського Православ'я. Захування до лику сповідників віри було здійснено нами не з метою популяризації спадщини цього видатного вченого та борця за автокефалію нашої Церкви, а з уваги на його страдницьке життя: включно з його праведною кончиною, коли святий Арсен пожертвував власним життям, рятуючи матір з новонародженим дитям» (Шевчук, URL: <http://p-uapc.te.ua/2016/10/16/do-10-%D1%97-richnici-povemennya-v-ukra%D1%97nu-ostankiv-arsena-richinskogo>). Етимологія поняття святий в перекладі з давньоєврейської, означає «відокремлений», абсолютно інший. Бог не відокремлюється від Свого творіння, але відокремлюється від гріха та зла. Із розуміння про святість Бога впливає розуміння про святість окремої людини. Терміни «святий» і «святість» вказують на тісний зв'язок земного людського з таємницею божественності. Людина, що названа святою, присвячена Богу, несе на собі печатку іншого світу. У християнській свідомості святі – це не просто добрі, праведні, благочестиві люди, а ті, хто були причетні до вищої Реальності. Їм у всій повноті притаманні риси конкретної людини, вписаної в певну епоху. І в той же час вони підносяться над нею, вказуючи шлях у Царство Небесне. Святі – це дороговкази нам всім на дорозі спасіння. Вони приклади нам на шляху до вічності. Коли відбувається акт канонізації (визнання Церквою тієї чи іншої людини святою), це означає що Церква земна визнає цього святого прикладом для своїх членів. Кожний святий жив на тій самій землі,

що й ми, дихав тим самим повітрям, спілкувався з такими самими людьми, що й ми, але він знайшов в собі сили та бажання стати святим, тобто відокремитись, відділитись від зла, пануючого в цьому світі. Святість людини – це виявлення її любові до Бога і ближнього. Святі полюбили більше нас, тому і отримали більше любові, ніж ми (Проф, Стойков, 1991: 309-315). Св. Арсен – особлива постать в історії Українського Православ'я. З одного боку, - це видатний лікар і теоретик українського церковно-визвольного руху. З іншого – людина стражденного життєвого шляху, святість якої засвідчена Українською Автокефальною Православною Церквою (далі УАПЦ), нині ПЦУ.

Висновки. Отже, незважаючи на всі складнощі великими зусиллями, церковним діячам вдалось повернути Україні великого сина українського народу св. Арсена (Річинського), ще багато праці, але його надбання є прикладом для наслідування.

Святість це ознака життя людини, її спосіб мислення і поведінки. На прикладі св. Арсена ми відчули особливості страдницького життя і його невтомну боротьбу не заради власних інтересів, а в ім'я утвердження Української Православної Церкви із її національними традиціями і звичаями. Річинський не мріяв про канонізацію, а кожен день творив справи, які стали вічними і Церква оцінила його прагнення.

Дослідити і висвітлити проблеми української релігійної свідомості, це була колосальна праця св. Арсена, яка сьогодні стала «компасом» у розбудові ПЦУ.

Поєднувати світське із духовним це є реальність кожної віруючої людини, але для цього потрібно мати силу волі і жертвний Дух. Як приклад св. Арсен зумів поєднати лікаря і релігійного діяча в одній особі, а також через духовну практику поєднати лікарську, у зціленні своїх пацієнтів.

На території храму Різдва Христового м. Тернополя, не стихає черга до мощів святого сповідника. Віряни вшановують пам'ять і підносять щирі молитви перед іконою св. Арсена і вважають його своїм заступником.

До цього великого святого сподвижника сьогодні коли відбувається агресія Російської Федерації проти України, підносять духовні отці молитви за поранених українських воїнів-захисників нашої Батьківщини, за їхні як найшвидші одужання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Альошина О. Внесок А. Річинського в процес запровадження української мови в практику православної церкви в Польщі. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2009. № 52. С. 108-116.
2. Арсен Річинський в житті Заславщини і в контексті української науки / Матеріали ІХ Річинських читань з міжнародною участю «Арсен Річинський і Заславщина», присвячених 60-річчю пам'яті Арсена Річинського та 100-річчю відкриття Ізяславської районної лікарні. Тернопіль, 2017. 140 с.

3. Бистрицька Е. Актуальні проблеми міжконфесійних відносин у спадщині Арсена Річинського. Київ-Кременець-Ізяслав, 2017. 140 с.
4. Білавич І. Арсен Річинський – лікар, пластовий і просвітницький діяч. Варшава, 2016. 5 с.
5. Бучма О.В. Релігія і сучасні проблеми буття нації (в проекції творчої спадщини А. Річинського) / за ред. О. Бучма. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2007. №41. 98 с.
6. Гудима А. Харизма Арсена Річинського. Тернопіль, 2007. 144 с.
7. Збірник праць, том 8. Музеї Тернопільщини. Тернопільський осередок Наукового товариства ім. Шевченка / відп. Ред. М. Андрейчин, ред. Тому Е. Бистрицька. Тернопіль, 2013. 546 с.
8. Колодний А. Українське православ'я з погляду Арсена Річинського / Арсен Річинський: видатний український громадський діяч і науковець-релігієзнавець: наук. зб. Київ-Кременець, 2007. 610 с.
9. Мазур П. Увічнення пам'яті Арсена Річинського на рідній землі / Арсен Річинський: видатний укр. громадський діяч і науковець-релігієзнавець: наук. зб. Київ; Кременець, 2007. 97 с.
10. Мазур П. Голуб Г. Гетьман Н. Кралюк О. Музей Арсена Річинського. веб-сайт. URL: elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/15693ProcNTShTB_2013v8_Mazur_P_The_Arsen_Richynskyy_museum_282-299pdf (дата звернення: 07.07.2022 р.).
11. Михальчук Л. Життя А. Річинського – самовідданого служіння українському народу. А. Річинський – ідеолог українського православ'я: Збірка наукових праць. Київ -Тернопіль-Кременець, 1998. 437с.
12. о. Василь Хоміцький. Українська мова в богослужінні як умова формування національної церкви. Київ-Тернопіль-Кременець, 2017. 140 с.
13. Павлюк О. Ікона волинського лікаря зцілює від недуг. веб-сайт. URL: <http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/ternopil/ikona-volynskogo-likarya-ztsilyuye-vidnedug> (дата звернення: 08.08.2022 р.).
14. Проф. прот. В. Стойков Катехизис / Проф., прот. В. Стойков. Київ: изд. УПЦ, 1991. 415 с.
15. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Володимир-Волинський, 1993. 459 с.
16. Річинський А.В. Річинський Арсен – український громадський, політичний та церковний діяч. веб-сайт. URL: <http://vollibr.org.ua/index.php/getting-started/rezhim-roboti/14-sample-data-articles/727-richinskij-arsen-vasilovich> (дата звернення: 10.08.2022 р.).
17. Саган О. Боротьба А. Річинського за Помісну Українську Православну Церкву і сучасні проблеми конституювання православної помісності. Київ-Кременець-Ізяслав, 2017. 140 с.
18. Скакальська І. Громадсько-релігійна та краєзнавча діяльність Арсена Річинського. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія». Х. : Колегіум, 2012. Вип. 45. 310 с.
19. Стоколос Н. Арсен Річинський і боротьба за українізацію церкви на Волині. Людина і світ. 1998. № 2. 64 с.
20. Шевчук Н. До 10-ї річниці повернення в Україну останків Арсена Річинського. веб-сайт. URL: <http://p-uapc.te.ua/2016/10/16/do-10-%D1%97-richnici-povemennya-v-ukra%D1%97nu-ostankiv-arsena-richinskogo> (дата звернення: 12.08.2022 р.).
21. Шевчук Н. Десята річниця повернення мощів Арсена Річинського до України. веб-сайт. URL: <http://patriarchia.org.ua/2006-2016-desyata-richnicya-povemennya-moshhiv-arseniea-richinskogo-do-ukraini> (дата звернення: 14.09.2022 р.).

REFERENCES

1. Aloshyna O. Vnesok A. Richynskoho v protses zaprovadzhennia ukrainskoi movy v praktyku pravoslavnoi tserkvy v Polshchi. [Contribution of A. Richinsky to the process of introducing the Ukrainian language into the practice of the Orthodox Church in Poland]. *Ukrainske relihiieznavstvo*. Kyiv, 2009. № 52. S. 108-116. [in Ukrainian].
2. Arsen Richynskyyi v zhytti Zaslavshchyny i v konteksti ukrainskoi nauky. [Arsen Richynskyyi in the life of Zaslavshchyna and in the context of Ukrainian science]. / *Materialy IX Richynskyykh chytan z mizhnarodnoiu uchastiu «Arsen Richynskyyi i Zaslavshchyna», prysviachenykh 60-richchiiu pamiati Arsena Richynskoho ta 100-richchiiu vidkryttia Iziaslavskoi raionnoi likarni*. Ternopil, 2017. 140 s. [in Ukrainian].
3. Bystrytska E. Aktualni problemy mizhkonfesiinykh vidnosyn u spadshchyni Arsena Richynskoho. [Actual problems of interfaith relations in the legacy of Arsen Richynskyyi]. Kyiv-Kremenets-Iziaslav, 2017. S. 67-79. [in Ukrainian].
4. Bilavych I. Arsen Richynskyyi – likar, plastovyi i prosvitnytskyi diiach. [Arsen Richynskyyi - doctor, stratum and educational worker]. Varshava, 2016. 5 s. [in Ukrainian].
5. Buchma O.V. Relihiia i suchasni problemy buttia natsii (v proektsii tvorchoi spadshchyny A. Richynskoho). [Religion and modern problems of the existence of the nation (in the projection of the creative heritage of A. Richinsky)]. / za red. O. Buchma. *Ukrainske relihiieznavstvo*. Kyiv, 2007. №41. 98 s. [in Ukrainian].
6. Hudyma A. Kharyzma Arsena Richynskoho. [The charisma of Arsen Richynskyyi]. Ternopil, 2007. 144 s. [in Ukrainian].
7. Zbirnyk prats, tom 8. Muzei Ternopilshchyny. [Collection of works, volume 8. Museums of the Ternopil Region]. Ternopilskyyi osередok Naukovoho tovarystva im. Shevchenka / vidp. Red. M. Andreichyn, red. Тому E. Bystrytska. Ternopil, 2013. 546 s. [in Ukrainian].
8. Kolodnyi A. Ukrainske pravoslavia z pohliadu Arsena Richynskoho. [Ukrainian Orthodoxy from the point of view of Arsen Richinsky]. *Arsen Richynskyyi: vydatnyi ukrainskyi hromadskyyi diiach i naukovets-relihiieznaveets: nauk. zb.* Kyiv-Kremenets, 2007. 610 s. [in Ukrainian].
9. Mazur P. Uvichnennia pamiati Arsena Richynskoho na ridnii zemli [Perpetuating the memory of Arsen Richynskyyi on his native land]. *Arsen Richynskyyi: vydatnyi ukr. hromadskyyi diiach i naukovets-relihiieznaveets: nauk. zb.* Kyiv; Kremenets, 2007. 97 s. [in Ukrainian].

10. Mazur P. Holub H. Hetman N. Kraliuk O. Muzei Arsena Richynskoho. [Arsen Richinsky Museum]. *website*. URL: elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/15693ProcNTShTB_2013v8_Mazur_P_The_Arsen_Richynskyy_museum_282-299pdf (data zvernennia: 07.07.2022 r.). [in Ukrainian].
11. Mykhalchuk L. Zhyttia A. Richynskoho – samovidannoho sluzhinnia ukrainskomu narodu. [The life of A. Richynskyy – self-confessed service to the Ukrainian people]. A. Richynskyy – ideoloh ukrainskoho pravoslavia: Zbirka naukovykh prats. Kyiv -Ternopil-Kremenets, 1998. 437 s. [in Ukrainian].
12. o. Vasyly Khomitskyi. Ukrainska mova v bohosluzhinni yak umova formuvannia natsionalnoi tserkvy. [The Ukrainian language in worship as a condition for the formation of the national church]. Ternopil, 2017. 140 s. [in Ukrainian].
13. Pavliuk O. Ikona volynskoho likaria ztsiliuie vid neduh. [The icon of the Volyn doctor heals ailments]. *website*. URL: <http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/ternopil/ikona-volynskogo-likarya-ztsilyuyue-vidnedug> (data zvernennia: 08.08.2022 r.). [in Ukrainian].
14. Prof. prot. V. Stoykov Katchizis / Prof., prot. V. Stoykov. KiYiv: izd. UPTs, 1991. 415 s. [in russian].
15. Richynskyy A. Problemy ukrainskoi relihiinoi svidomosti. [Problems of Ukrainian religious consciousness]. Volodymyr-Volynskyy, 1993. 459 s. [in Ukrainian].
16. Richynskyy A. V. Richynskyy Arsen – ukrainskyi hromadskyy, politychnyy ta tserkovnyy diiach. [Arsen Richynskyy is a Ukrainian public, political and church figure]. *websiti*. URL: <http://vollibr.org.ua/index.php/getting-started/rezhim-roboti/14-sample-data-articles/727-richinskij-arsen-vasilovich> (data zvernennia: 10.08.2022 r.). [in Ukrainian].
17. Cahan O. Borotba A. Richynskoho za Pomisnu Ukrainku Pravoslavnu Tserkvu i suchasni problemy konstytuivannia pravoslavnoi pomisnosti. [A. Richynskyy's struggle for the Local Ukrainian Orthodox Church and contemporary problems of the constitution of the Orthodox locality]. Kyiv-Kremenets-Iziaslav, 2017. 140 s. [in Ukrainian].
18. Skakalska I. Hromadsko-relihiina ta kraieznavcha diialnist Arsena Richynskoho. [Social, religious and local history activities of Arsen Richynskyy]. / I. Skakalska. Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody. Serii «Istoriia ta heohrafiia». Kh. : Kolehium, 2012. Vyp. 45. 310 s. [in Ukrainian].
19. Stokolos N. Arsen Richynskyy i borotba za ukrainizatsiiu tserkvy na Volyni. [Arsen Richynskyy and the struggle for Ukrainianization of the church in Volyn]. / Stokolos N. Liudyna i svit. 1998. №2. 64 s. [in Ukrainian].
20. Shevchuk N. Do 10-yi richnytsi povernennia v Ukrainu ostankiv Arsena Richynskoho. [To the 10th anniversary of the return to Ukraine of the remains of Arsen Richynskyy]. *websiti*. URL: <http://p-uapc.te.ua/2016/10/16/do-10-%D1%97-richnici-povemennya-v-ukra%D1%97nu-ostankiv-arsena-richinskogo> (data zvernennia: 12.08.2022 r.). [in Ukrainian].
21. Shevchuk N. Desiata richnytsia povernennia moshchiv Arsena Richynskoho do Ukrainy. [The tenth anniversary of the return of the relics of Arsen Richynskyy to Ukraine]. *websiti*. URL: <http://patriarchia.org.ua/2006-2016-desyata-richnycya-povemennya-moshchiv-arsenica-richinskogo-do-ukraini> (data zvernennia: 14.09.2022 r.). [in Ukrainian].